

SEBESTYÉN MIHÁLY

A meggyökerezéstől az emancipációig

Nehéz lenne valamiféle általános „zsidó” jellemképet felállítani, amely időtlen és kimerevíthető, mely a történelem hosszú folyamataiban és a tértől függetlenül léteznék, mintegy örökérvényűségével tüntetne népek és társadalmak fölött. A történelem sokkal inkább arról tanúskodik, hogy a zsidó közösségek egy-egy ország vagy nagyobb történeti tájegységek keretén belül, hol hosszabb ideig éltek és tevékenykedtek, a közösség tagjainak akaratától függetlenül, öntudatlanul is igazodtak, kisebb vagy nagyobb mértékben hasonultak környezetükhöz, a domináns csoportokhoz, etnikumokhoz.

Nem az asszimiláció közvetlen előképét látjuk ebben a folyamatban, hiszen az asszimiláció — mint politikai-társadalmi-nyelvi-lelki és/vagy vallásváltoztatási aktus — csak akkor indul meg és teljesedik be, amikor a közösség lemond (önként vagy erőszaknak engedve) mindenfajta megkülönböztető belső és külső jegyéről, lelki-morális tartása felbomlik, a hagyományokat és beidegződéseket, világképét, nyelvét, kultúráját az asszimilációt eröltető tényezők, ráhatások elborítják, maguk alá gyúrik, végleg eltemetik. Amikor az asszimilálandó előnyöket remél az asszimiláló hatalomtól, vagy midőn különös, másféle léte, hite, nyelve már nem tartható fenn végveszély nélkül. A neki felajánlott esélyt — a beolvadást, önfeladást — elfogadja. Van álasszimiláció is, amikor népek vonulnak belső emigrációba, színleg elfogadva a beolvadást, míg megvalósíthatják a tényleges külsőt (ha vállalják a hazátlanságot, az új hazát), hol sajátos népi, vallási, kulturális létformáikat viszonylag szabadabban bonthatják ki újra.

A romániai zsidóság egyszerű vizsgálta is meggyőzhet akárkit, hogy a közösség korántsem homogén. Rögtön szemünkbe ötlük: az erdélyi-partiumi zsidóság habitusában, kulturális értékválasztásaiban különbözik a moldvai vagy munténiai zsidóságtól. Az előbbi magyar és kisebb részben német anyanyelvű; a jiddis belső (a közösségen belüli) kommunikációs eszközként csökevényes: legtöbbször mondatföredékekre, szavakra, viccek csattanóira, nyelvi sztereotípiákra korlátozódik. A családok szinte kivétel nélkül magyarul (németül) beszélnek s a magyar zsidó — román zsidó házasságokat *vegyesházasságokként* élik meg, majdnem olyan hangsúlyosan, mint egy román-magyar *vegyesházasságot*. A román zsidóságot az állami (felekezeti) tanintézetekben sajátították el. A román zsidóság, a „regátiak” körében erősebbek a hagyományok, itt az államnyelv mellett nagyon sokan anyanyelvként beszéltek (s még ma is használják) a jiddist, sőt a szefárd rítusúak között a ladino is járja. Az erdélyi zsidóság ezt a nyelvi állapotot már a múlt század második felében „meghaladta”, minden külső kényszer nélkül, ui. őszintén hitt a liberális korszak kínálta eszmékben és lehetőségekben, a magyarosodásban, amely nem kívánta az ősi hit elhagyását. (Es még egy fontos különbség: a Monarchia a zsidókat a kiegyezés után *felekezetnek* tekintette, míg a román hivatalosság *nemzetiségnek!*)

Az erdélyi-magyarországi zsidók polgárosodása jóval korábban kezdődött el, mint a Kárpátokon túli társaiké, hiszen az előbbieket gazdasági kapcsolataik révén a Monarchia fejlett vonzáskörzeteihez közeledtek (Budapest, Prága, Bécs, Pozsony), annak a zsidóságnak mint modellértékű csoportnak a hatásait építették be saját viszonyulási-motivációs folyamataikba. Az emancipáció gondolata — a felvilágosodás közvetlenebb hatása folytán — hamarabb merült fel Erdélyben és a Partiumban. A 18. század utolsó évtizedeitől 1848-ig a központi kormányzat és a reformmozgalmak, a zsidóságon belül lejátszódott törekvések (meghaladás-megőrzés) eredményeképpen az egyenjogúsítás — mint reális és megvalósítható lehetőség — kiforrotta magát. Az erdélyi, de főleg a partiumi-magyarországi zsidóság megújulási kísérletei, belső ellentmondásai a közösségen belül szakadáshoz is vezettek: létrejött ui. egy reformirányzat, a *neológ* vallási közösség; a hagyományokhoz ragaszkodók az *ortodoxia* zászlaja alá tömörültek, míg a kettőt összebékítő kísérletként életre hívták a *status quo* felekezetet is.

Részben ugyanez a folyamat — más történelmi és gazdasági körülmények között — jóval később (vagy egyáltalán nem) játszódott le a „regáti” zsidóság körében. Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy a román zsidóság polgárosodása, modernizációja gyorsabb volt, amikor ez a folyamat beindult, s a magyarországihoz hasonló jogállást nyert 1877-ben, illetve 1920 után.

A társadalmi erők viszonyulása is más és más volt a „zsidókérdéshez” Erdélyben és a régi Romániában, különbözött a zsidók megítélése és az emancipáció kérdésköre. Másféle módozatokat láttak üdvösnek a társadalom és gazdaság „egészséges egyensúlyának” megőrzésére emitt és amott. De az egyes történelmi korokban egy területen belül is különböző volt a viszonyulás a számban növekvő (bevándorló, természetes szaporodással is sokasodó) zsidó népességgel szemben. Abban viszont mindkét társadalom megegyezett, hogy a zsidókra úgy tekintettek mint *egységes, homogén* vallási-etnikai csoportokra, noha elsősorban gazdasági-ideológiai ellentétek feszültek a zsidóság és a befogadásukat elősegítő-elutasító társadalmak között. A középkori, különösen pedig az újabb kori zsidóság soha nem alkotott szociális-gazdasági vagy kulturális szempontból tömbszerű egyneműséget, homogén közösséget.

Ha hiányzott is a kimondott parasztsága (néhány elszigetelt vidéken, pl. Máramarosban a múlt századtól éltek „parasztzsidók”), az összes többi társadalmi osztály és réteg fejlettebb-csökényesebb formában megtalálható belső struktúrájában. A rétegek és osztályok egymás közötti távolsága, az alá és fölrendeltségi viszonyok merevsége egyáltalán nem volt átjárhatatlan, mint a hagyományos nem zsidó társadalmaké. A gazdasági és kulturális, életmódbeli szintek reálisak voltak a zsidóságon belül, de az összekapcsoló erő, amely mindennél életképesebbnek bizonyult, az a *közös (azonos) vallás* volt (noha különbözött rítusaiban), illetve a külvilág elkülönítő, távolságtartó magatartása, mely a zsidókkal szemben megnyilatkozott. Ezek kényszerítették egy helyre a különben jól artikulált zsidó közösségeket. Innen ered a nem zsidók szemében titokzatos, valójában természetes népi szolidaritás, összetartás, egymásrautaltságuk az ellenséges-elutasító, őket olykor megvető környezettel szemben. Az összeszorítottságot erényé tudták változtatni a külvilággal szemben és kialakítottak egy sajátos magatartást (verbális erőszak, megvetés, idegenkedés, ideiglenesség és másságtudat, kisebbségi gőg).

Egymás segítésük, szolidaritásuk képes volt a legsanyarúbb időkben is fönntartani a legújabb korig a zsidó közösségeket.

A fönntmaradás esélyeit növelte néhány sajátos tény is, mint pl. az *írni-olvasni tudás*, a gyors alkalmazkodási készség, ami az önálló államiság megteremtéséig elsőrendű tulajdonságnak bizonyult. A zsidó vallás vállalásával és fenntartásával együttjárt a fejlett ön- és közösségi tudat. Az egyházi szervezettség nem kapcsolódott hierarchikus, állandó központokhoz, ún. „háton hordozható egyház” volt: minden családfő egyben saját kisebb közösségének papja is. Csak a letelepedés, a tartós egy helyben lakás esetén építettek „látható” egyházat, ahol erre engedélyt nyertek.

Ezek a kényszerből kialakult sajátosságok a többi kisebbségekkel összemérve — bár első olvasatra furcsának tetszhet — némi előnyt biztosítottak a zsidóknak, védelmet is szereztek a beolvasztási kísérletekkel szemben.

Ugyanakkor a hagyományos társadalmaknak, a gyengén fejlett gazdasági felépítményeknek objektív módon szükségük volt egy olyan nagy mobilitással rendelkező szabad rétegre (zsidók, örmények, németek, csehek, törökök, lengyelek, albánok), akiknek tevékenysége (kereskedelem, iparűzés, mezőgazdasági vagy más természetű bérletek, pénzügyletek) az egész társadalom számára végső soron haszonnal jár. Ez a sokszor hiányzó mobil kötőelem szükségessége tette el- és megtűrtté a zsidókat a hagyományosan merev berendezkedésű feudalizmusokban, az újkor kapitalizmust vajdó világában.

A híradások a 16. század végétől válnak gyakoribbá, amikor a gazdasági kapcsolatok megélnkültek (megszületett az önálló erdélyi fejedelemiség), és a három ország a török szomszédságában egymással és Levántéval, valamint Lengyelországgal egyre aktívabb kereskedelmet folytat. A török birodalomban nagyszámú zsidó népesség, Konstantinápolyban és Szalonikiban igen virágzó közösségek éltek, akik szintén „nemzetközi” méretű ügyletekbe bocsátkoztak a kelet-európai országokkal, köztük a Dunától északra fekvő vidékekkel is. Ezek a kapcsolatok kétirányúak voltak, amennyiben az erdélyi fejedelmek a konstantinápolyi zsidó kalmárok közvetítését kérték a luxuscikkek beszerzéséhez; Moldva és Havasalföld uralkodói pedig ugyanezekhez fordultak hitelekért. A „bankárok” hatalmas pénzüsszegekkel „segítették ki” azokat a bojárokat, akik a két ország trónját szerették volna megszerezni maguknak.

A fokozódó és mind rendszeresebbé váló kapcsolatok betetőzése a 17. század elején az a kiváltság- és oltalomlevél, melyet 1623-ban Bethlen Gábor ad a Konstantinápolyból Erdélybe települni szándékozó zsidóknak. Bethlent (akárcsak korábban Bocskait is) zsidó orvos kezelte, aki a fejedelem hívására érkezett, s orvosa kérésének engedett az uralkodó, amikor ezt az oklevelet kiadta. Nincs szó tudatos vagy rendszeres telepítésről, csupán egy maroknyi ember számára nyújtott életlehetőségről. Bethlen a fejedelemiség kereskedelmi életének fellendítésére gondolt, intézkedése a többi gazdaságélénkítő, -szabályozó határozatainak sorát egészíti ki.

Amit az 1623-as oklevél *kiváltsággként* jelöl meg — hogy ti. Gyulafehérvárott szabadon lakhatnak, és kereskedhetnek az országban — az a későbbiekben *akadályá* válik, a zsidók szabad mozgását fogja korlátozni. Az országgyűlés becikkelyezi a döntést, utóbb beveszik az erdélyi törvénykönyvekbe is, és mindannyiszor a zsidóság fejére olvassák a 18. században, amikor Gyulafehérvár már szűk mozgástérnek bizonyul. Hiszen 1623-ban csupán néhány családról volt szó (Zsidó utca — nem gettó! — is épült),

ám a következő századokban már több száz zsidó család lakik Erdélyben a természetes szaporodás és a bevándorlások folytán! A zsidók kirajzanak Fehérvárról, illetve meg sem próbálnak a városban letelepedni. A fejedelmi központ eljelentéktelenedése, gazdasági pozíciójának elvesztése (1658-ban a tatárok égetik fel), a kereskedelem súlypontjának áthelyeződése kelet-nyugat irányba (Kolozsvár centrummal), Erdély Habsburg-uralom alá kerülése és a török kapcsolatok meggyengülése azzal járt, hogy az „egyetlen törvényes lakás” már csak hátrányt hozhatott. A zsidók elszegényedéséről a korabeli panaszos levelek beszélnek, melyekkel a Guberniumot ostromolják.

A kirajzás iránya észak, északnyugat. A szász nagyvárosokba nem költözhetnek be, de itt amúgy is komoly konkurenciába ütköznének, hiszen a szászok mellett a „görög kereskedőtársaságok”, azaz a makedorománok és román kalmárok tartják kezükben a levantei kereskedelmet. A 18. század elejére második erdélyi zsidó településközponttá válik a Marosvásárhely melletti Názánfalva-Marosszentkirály. A fejedelmek és utóbb a Teleki család a fogarasföldi üveghutákat zsidó bérlőknek és mestereknek adják ki.

A 18. század elejétől egyre erőteljesebb bevándorlásnak vagyunk tanúi Lengyelország, Ukrajna és Galícia felől. Előbb Máramarost érinti ez a hullám, később — a belső migráció folytán — eléri Szatmár, Bihar, Közép- és Belsőszolnok, Kraszna, Doboka, Torda vármegyéket is, a Székelyföldön pedig Marosszéket. A városok a zsidó kereskedőktől és nem a céhes kézműipartól való félelmükben — Bethlen kiváltságlevelére hivatkozva — nem engedik meg, hogy falaik között letelepedjenek. Ennek következtében az egyre növekvő — nem túlságosan jómódú — házalásból, gabonaforgalmazásból és pálinkafőzésből tengődő zsidóság a falvakban, egyházi s földesúri birtokokon telepedett meg. Ők gondoskodtak arról, hogy a birtok mezőgazdasági termékei pénzzé váljanak a piacokon; apró használati tárgyakkal kereskednek (a házalás is dühödtt tiltakozást szül a városok és a céhek részéről, a hetivásárookra csak megkötésekkel engedik be a zsidókat), vagy a regáléjogok bérlőiként korcsmákat, hússzékeket tartanak, pálinkafőzdeket üzemeltetnek, kisebb hiteleket nyújtanak a városi életmódra egyre jobban berendezkedő nemességnek.

A korábbi, túlnyomóan szefárd („spanyol”) rítusú zsidóságot a 18. századtól fogva mindinkább elborítja az askenázi (lengyel-német) szertartású zsidóság. A változás például az imaházak megkettőzésével jár együtt (Gyulafehérvár, Temesvár); az erdélyi zsidóság nyelvében és műveltségében egyre inkább a jiddis nyelv válik dominánssá, eluralkodnak a lengyel-német zsidók szokásai és öltözékei.

A partiumi, a moldvai és havaselvei zsidóságot a török hódoltság nem akadályozta meg abban, hogy a városokban telepedjen meg. Temesvár, a Bánság és Nagyvárad felszabadítása a török uralom alól nem vonta maga után a zsidók kitiltását a nagyobb településekről, éppen ellenkezőleg, a már itt élők mellé szabadon érkezhettek újak a Habsburg Birodalom más vidékeiről is. Aradon és Temesvárott, Nagyváradon és Nagykárolyban (hol a Károlyi grófok kiváltságlevellekkel és szerződésekkel támogatták a birtokaikra érkező felvidéki, dunántúli zsidó családokat), Szatmáron vagy Máramarosszigeten gyorsan berendezkedtek. Mindenütt egész városnegyedeket építettek, foglaltak el; általában a katonai hatóságok védelmét élvezték, kialakították saját öngazgatási szerveiket (zsidóbíró, tanács, esküdtek), ugyanakkor létrehozták a felekezeti vezető testületeiket is, melyeknek élén a választott rabbik állottak.

A magyar Helytartótanács kérésére végzett felmérések kiderítették, hogy az itteni zsidók nagyobb része Németországból, Cseh- és Morvaországból, Ausztriából, Nyugat-Magyarországról, Lengyelföldről vagy a török balkáni vidékeiről származott be egy-két nemzedékkel korábban. A legkülönbözőbb foglalkozásokat űzték a kereskedelem és italfőzés-árusítás mellett: mészárosok, szabók, aranyművesek, ékszerészek, zenészek, üvegesek és bőrfeldolgozók, orvosok, állattenyésztők, hadi szállítók, de akad köztük olyan is, aki manufaktúrát alapított. Az erdélyi zsidóság összetételére az 1735-ös és az 1779—81-es részfelmérésekből következtethetünk. Eszerint sokan származnak Lengyelországból, a román fejedelemségekből, a török birodalomból vagy Magyarországról, számos család már három-négy évtizede Erdélyben lakik és kereskedelemmel foglalkozik.

Havasalföldön és Moldvában a zsidók lélekszáma a 17. században még nem jelentős, a 18. század második felétől kezdődően azonban tömegesen vándorolnak be, elsősorban Moldvába, főleg Lengyelország sorozatos felosztását követően. (Korábban is lejátszódott egy hasonló folyamat szerényebb méretekben: Ukrajna egyesülését Oroszországgal hatalmas zsidóüldözések követték, az ottani közösségek jelentős hányada menekült Lengyelországba és Moldvába.) Paradox módon a zsidók igyekeztek Moldvában is megőrizni német, osztrák vagy orosz alattvalói státusukat, mert így helyzetük némiképpen könnyebb volt, mint a moldvai alattvalóké, adózási kedvezményt jelentett ez a „külföldinek kijáró státus”. A 18. század végén, a sistovi békével (1791) az államok rendezni kívánták jogi helyzetüket, a zsidóknak egyik vagy másik állam javára kellett optálniuk, s gyakran kiutasításhoz vezetett, ha nem a moldvai fennhatóságot választották. Az osztrák uralom alá került Bukovinában (1775) a katonai hatóságok a legkeményebb bánásmódot választották: tömegesen toloncolták ki az országból a zsidókat, akik pedig a magas cenzust ki tudták fizetni, azokat szigorú korlátozó rendszabályoknak vetették alá, akadályozták tevékenységüket, az állam minden belső ügyükbe beavatkozott. (Ugyanezzel a módszerrel a Bánságban is megpróbálkoztak a katonai hatóságok 1766 táján, de kevés sikerrel, a vármegyei közigazgatás bevezetése ugyanis megszüntette a katonai terrorintézkedéseket.)

A „román” zsidók által űzött mesterségek sora még szélesebb, mint a partiumi hitsorsosaiké, hiszen itt még inkább szükség van gazdasági tevékenységükre. Sokan bérelnek egyházi és bojári földeket, korcsmákat, malmokat és boltokat, az uralkodók hadi és luxuscikkeinek szállítói, üveghutákat üzemeltetnek, kémkednek a keresztények javára, ékszereket, kézműipari darabokat készítenek, bádogosok, szabók, pékek, a keleti édességek gyártói, sóaknák bányászati jogát szerezték meg, sajt készíttéssel foglalkoznak a hegyekben, gyertyaöntők, orvosok, tolmácsok, kocsisok, szekeresek és révészek, a Prut és a Dnyeszter gázlójánál vámszedők, pénzváltók és -kölcsonzók. A mesteremberek, akik nem kerülhetnek be a felekezeti alapon szervezett keresztény céhekbe, saját céheket alapítanak Moldvában, sőt a módosabb céheknek saját imaházai is vannak.

Földet a fejedelemségben sem birtokolhatnak, de senki sem akadályozza meg őket abban, hogy telektulajdonosokká váljanak a városokban. A legelőhasználatot állataik számára, akárcsak a gabonafelvásárlást egy-egy fanarióta fejedelem megtilthatta, de a gyakori uralomváltás az ilyen intézkedéseknek nem kedvezett, gyorsan hatályon kívül helyeződtek.

A 18. század végéig, a 19. elejéig általában nagyon türelmesek a zsidókkal vagy más idegen betelepültekkel szemben, akkor is, ha a mai Bessarábia területéről a korabeli feljegyzések 1726-ból vérvád feleveníetéséről tesznek említést, vagy ha „populista” népszerűség-vadászathból Ștefan Racoviță fejedelem 1715-ben felgyújtja a bukaresti zsidók imaházait. (Erdély egyetlen 18. századi vérvád-ügye az 1791-es szilágypéri, de a hatóságok a császári rosszállás nyomán végül is elejtik a képtelen vádat.)

A moldvai és havaselvi fejedelmek kiváltságleveleikkel igyekeztek védelmükbe venni a zsidókat, trónra lépésük alkalmával jóindulatukról, támogatásukról biztosították a közösségeket: a fejedelem ítélőszéke előtt jogszérelmet nem fognak szenvedni. A közösségek egyházi és világi vezetői működésükhöz mindannyiszor megerősítést nyertek az új uralkodótól.

Egyházi, etnikai tekintetben a Kárpátokon túli zsidóság ún. *céhek*be tömörült, melyek élén világi viszonylatban a *sztároszta* („atyamester”, előljáró) állott, míg az egyházi vezető, aki rangban és tekintélyben megelőzte a sztárosztákát, a főrabbi, a *hahambasa* volt. A két fejedelemségben külön-külön sztároszta irányította a közösség életét, a hahambasa személye azonban azonos volt mindkét államban, s ők a fejedelmek nyújtotta kiváltságokat is élvezték. (A 18. század elejétől működő intézményt gyakorlatilag egyetlen család uralta.)

Az imaházak, a hitközségek mellett megtaláljuk a *szentegyleteket* is (Chevra Kadisha), melyeknek feladata — az emberbaráti segélynyújtás mellett — gyakorta hitelügyletek lebonyolítására is kiterjedt.

Erdélyben szintén a 18. században jelent meg az egész fejedelemség zsidóságát átfogni kívánó szervezet. A gyulafehérvári zsidók bírása elvben az egész erdélyi közösség világi előljárója, gyakorlatilag azonban hatalma alig haladta meg a város határait. A nem Fehérvárott élők sérelmezik ezt a sruktúrát és a közösen fizetendő adókat. Ezért a Gubernium egy „külső” bíró intézményének felállítását javasolja valamennyiöknek, s azt, hogy a két bíró egyezzen meg az adó elosztásáról és a behajtás módzatairól.

Az erdélyi országos főrabbi székhelye szintén Gyulafehérvárt volt. Meghívás alapján meghatározott ideig látta el tisztét. Jogkörét senki nem vitatta el, de a helyi vallási közösségeknek voltak saját előljáróik is, és csak vitás kérdésekben fordultak az országos főrabbihoz.

A Partiumban (Temes, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros vármegyékben) nem volt központosított egyházi és polgári zsidó közigazgatás; a városi és vármegyei hitközségek önállóan választották meg vezetőiket, és azok hatásköre nem lépte túl a város vagy a törvényhatóság határait.

Mindenütt működtek ún. *rabbikus törvényszékek* (Beth Din), amelyek a közösségekben felmerült kisebb jelentőségű peres ügyekben hoztak döntéseket. A nagyobb horderejű jogi kérdések (pl. az emberölés) a világi bíróságok hatáskörébe tartoztak, a Királyi Tábla elé kerültek végső fellebbezés esetén, de Erdélyben működtek olyan vegyes fórumok is, amelyben részt vettek keresztény és zsidó bírák.

A 18. század végéig megtúrt, nem túlságosan jelentős szerepet játszó jövevényeknek tartották a zsidókat, akiket egyaránt sújtottak tilalmak és védtek kiváltságok; a század utolsó évtizedeiben azonban társadalmi, jogi, gazdasági helyzetük rendezése hirtelen előtérbe került. A növekvő és már el nem hanyagolható nagyságú felekezettel kapcsolatban többféle megoldási kísérlet született.

A Kárpátokon túli területek és Bukovina hatóságait nyugtalanította a nagyon erőteljes bevándorlás (ugyanazt az erdélyi hatóságok sem szemlélték közömbösen). A most kialakuló nemzeti polgárságot pedig a versenyhelyzet, amelyben a mozgékony és jó „nemzetközi” kapcsolatokkal is rendelkező zsidó kereskedő- és kézművesréteg a bérlők vitathatatlanul előnyös lehetőségekkel, tapasztalattal és készpénzzel rendelkeznek. A román fejedelemségekben fel sem merül a zsidó lakosság integrálásának gondolata, beépítése a társadalomba — sokkal inkább kizárásuk a gazdasági életből, szélreszorítottatásuk. Az addig türelmes és közömbös ortodox egyház — a feltörekvő polgárság és a gazdaságban érdekelt bojárság hatására — egyre inkább hajlik a xenofóbiára s a korlátozó intézkedésekre. Ezek azonban egyelőre nem teljesíthetők komoly gazdasági károk nélkül (elakadna pl. a készpénzforgalom és a terménycsere), másrészt a nagyhatalmak beavatkozása is visszatartja az uralmat attól, hogy a zsidók (mint külföldi alattvalók) sorsát megnehezítse. Majd a 19. század, a növekvő orosz befolyás, a nemzeti polgárság radikalizálódása alakítja ki a „klasszikus” román antiszemitizmust.

Erdélyben és a kelet-magyarországi megyékben — éppen ellenkezőleg. Az attitűdváltozás magától a császártól és környezetétől indult ki, a pozitív befolyásolás az integráció, a beemelés a társadalom egészébe, végző fokon az emancipáció irányába mozdítja el a zsidókérdést. Nem zárhatjuk ki ebben az összefüggésben a „felülről való boldogítás” felvilágosodás kori abszolutista eszméjét sem, amely a konzervatív zsidóság ellenállásába ütközött. Ezek az emberek ui. a reformokban a hagyományos életkeretek erőszakos széttördelését látták, s volt némi igazuk...

II. József reformjai a zsidóság addigi szokott életmódját célozták meg, le akarják szoktatani őket „hagyományos mesterségeikről”, hasznos iparűzésre akarják szorítani, amelyben a fizikai munka domináljon. Iskolákat kell felállítani számukra, ahol ne a Talmudot és a Tórát oktasák, hanem modern ismereteket nyújtsanak az állam által kiképzett és levizsgáztatott tanítók és tanárok; kizárólag a hatóságok által jóváhagyott tankönyvekből tanulhatnak, a birodalomban használatos nyelvek valamilyen, de kiváltképpen németül, a héber és a jiddis csak a hitéletre korlátozódjék; el kell sajátítaniuk a mesterségek alapelemeit, be kell őket venni a céhekbe; megengedik, hogy egyetemeket látogassanak (az első zsidó diákok a pesti egyetem orvosi karára jelentkeztek); a hitközségek jegyzőkönyveit németül vagy magyarul kell vezetni; kötelező módon mindenkinek (német) családnevet kell fölvenni; a szakállviselést feltételekhez kötik, de a zsidók is kardot köthetnek(!), eltörlik a türelmi adót, amit addig Magyarországon fizettek, ebből a pénzből kell támogatni a zsidó iskolaalapot; az adózás tekintetében nem tesznek különbséget zsidó és nem zsidó között, rá kell venni őket arra, hogy ne csupán földet béreljenek, hanem azt maguk is dolgozzák meg stb. Ha vallásukat nem is sorolják a bevett vallások közé, szabad gyakorlatát nem lehet korlátozni, a zsinagógaépítés tilalmát feloldják. A bányavárosok kivételével engedélyezik mindenütt a zsidók megtelepedését. A császár kötelezi a kormányzókat, hogy pontosan írják össze a zsidókat, rögzítsenek minden, az állampénztár számára fontos adatot megadóztatásuk érdekében.

A szándék, a modernizáció gondolata azonban a vármegyék ellenállásba ütközik. Erdélyben pl. 1784-1789 között többször is összeírják a zsidókat, szinte 400 családot számlálnak össze, ami közel 2000 lelket jelent. Samuel Brukenthal, a gubernátor azt javasolja, hogy a 30 évnél régebben ittlakók kivételével a többieket toloncolják vissza eredeti lakhe-

lyükre (Erdélyen kívülre), akik pedig maradnának, azokat mind költöztessék Gyulafehérvárra. A nemesség tiltakozik, akadályozza a népszámlálást, a zsidók előjárói instanciáznak, mert a túlságosan szűkre szabott kiköltöztetési határidő miatt felborulnak az érvényben levő bérleti szerződések, Fehérváron nem férne el az egész erdélyi zsidóság, a püspök (Batthyány) vonakodik beengedni birtokára ennyi embert. Az országgyűlés is kénytelen foglalkozni a dolgokkal, projektumok és elaborátumok születnek a kérdés megoldására, anélkül hogy ezeket érdemben megtárgyalnák. A kormányzók halogató politikát folytat, a várható zűrzavar láttán az egészet elnapolják, majd a császár halálával (1790) hosszú időre lekerül az országgyűlés napirendjéről. Az intézkedések egy részét azonban nem vonják vissza, s felvilágosodás eszméi tovább munkálkodnak.

A polgárosodási folyamatot nem lehet megakadályozni, az erjedés a zsidóság soraiban is megindul. Az új életlehetőségek és a hagyományos formák összeütközése elkerülhetetlen, a haladó társadalmi erők, a reformkor gondolkodói a zsidóság emancipációját mint szociális kérdést kívánják megoldani. A Wesselényik és Széchenyik, a Kossuthok és Deák Ferencek országgyűlési kiállásai 1830-tól kezdve újra napirendre tűzik a zsidóknak megadandó polgárjog kérdését. A gazdasági fellendülést és a feudális kötöttségek oldását óhajtó zsidóság támogatja a reformok gondolatát. Nem csoda hát, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc részvevőinek sorában igen szép számmal találunk zsidókat, s a Bach-korszakban a Habsburg-reakció egyenlő mértékben sújtja a zsidókat és a vérbe fojtott forradalom bajnokait.